

Kitabiyât / Book Review

**Nada Moumtaz (2021). God's Property: Islam, Charity, and the Modern State.
California: University of California Press.***

M. Emirhan Onhan**

İnceleme konumuz olan *Allah'ın Mülkü: İslam, Hayırseverlik ve Modern Devlet* kitabının yazarı Nada Moumtaz (Asist. Prof.), Toronto Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. 2021 yılında yayınlanan kitabında vakıfların, devlet müdahalesi ve mülkiyet ilişkilerinin farklılaşmasıyla modern döneme geçişte yaşadığı dönüşümü kavramsal zenginlik ve tarihsel antropoloji ile ele alıyor. Daha kavramsal bir şekilde ifade edersek Moumtaz, modern devlet ve benlik ile beraber yol kateden yönetselliğin, sekülerizasyonun ve kapitalizmin İslami gelenek ile mücadelesi sırasında kavramların/gramerin/anlayışın nasıl bir dönüşüme uğradığını da gösteriyor. Kitap bu yönüyle önde gelen üniversitelerden önemli antropologların, sosyologların ve tarihçilerin dikkatini İslam dünyası ve vakıf çalışmalarına çekmeyi başardı. Çalışmanın ekseninde Lübnan-Beyrut olsa da ortaya konulan işin dikkat çeken yönü İslam dünyasının her yerine teşmil edilebilir olan vakıf konusunun modern ile olan etkileşim ve dönüşümünü izah etmesidir. Bu açıdan benzer çalışmaların farklı coğrafyalarda yapılması da mümkün olabilir.

Moumtaz, 20. yüzyıla kadar İslam dünyasının gündelik-maddi ihtiyaçlarına cevap veren vakıf sisteminin Osmanlı'nın gerilemesi ve akabinde sömürgeci güçlerin yerleşmesiyle nasıl piyasada tedavül eden mülklere dönüştüğünü de gösteriyor. Yazarın konuyu ele alış tarzı sadece tarihsel bir izlenim vermekten ibaret kalmamıştır. Moumtaz'ın tespit ve tenkitleri, vakıfların modern devlet ve toplumda yeni yüzleriyle tekrardan ortaya çıkışını kendi kavramsal zenginliğiyle ortaya koyuyor. Eserin kaynak, evrak ve vesikadan yana zengin olmasının yanında bu şekilde sosyolojik ve antropolojik bir izahı da mündemiç olması hususları vurgulanmalıdır.

Kitap, giriş ve sonuç bölümleri arasında toplamda iki kısımdan ve ikisi ilk kısma, üçü ikinci kısma ait olan beş bölümden müteşekkildir. Moumtaz, kısım ve bölümlerin başlıklarını isimlendirirken tematik bir usul kullanmış. Böylece meydana gelen gramer değişiminin izahı başlıklarda görünür olmuştur. Çalışmanın bölümleri uzun dönemli bir okumayı içermektedir. Böylece mikro-tarih ve etnografya açısından bakıldığında görülmeyecek olan hikâye ortaya dökülmektedir. Kitapta başlıklandırma şu şekildedir:

1. Yapı

- a. Bir Tanımsızlık Olarak Vakıf
- b. Devlet, Hukuk ve Müslüman Cemaat

2. Gramerler

* DOI: 10.16971/vakiflar.1038213

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Aralık 2021 / December 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2021 / December 2021

** Araştırma Görevlisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi,
e-posta: monhan@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5503-9565

a. Hayırseverlikte Niyet

b. Hayırseverlik ve Aile

c. Vakıf Yararı ve Kamu Yararı

Kitapta her bölüm kendi içerisinde geç dönem Osmanlı Hanefi geleneğini veya tarihsel okumasını konu ederek başlıyor. Sonrasında Tanzimat dönemi, Fransız sömürge dönemi ve sömürge sonrası dönem olarak devam etmektedir. Burada Moumtaz'ın tavrı dikkate değer. Moumtaz, sömürge-sonrası dönem derken hemen Lübnan'ın bağımsızlık tarihi sonrasında kastetmez. Ortada Fransız sömürgeci devletinin yürürlüğe soktuğu vakıf hukuku ve uygulaması varsa, bunun sömürge dönemi şeklinde anlatımını sürdürür. Nitekim Müslümanların da bu sömürgeci hukuk ve uygulamalara ihtiyatlı yaklaştığını vurgular. Sömürge-sonrası değişim ise esasen (1975-1990) sivil savaşın sonunda, İslami uyanışın (İslamic revival) yükselmesi ile gerçekleşmiştir.

Giriş bölümünde çalışmanın temel motivasyonlarından ve Moumtaz'ı harekete geçiren sorulardan bahis açılmaktadır. Yaklaşık 500 yıllık Osmanlı hakimiyeti ve ardından gelen Fransız Mandası (1920-1943) döneminden kalan vakıflar söz konusudur. Bunlardan öne çıkanlar ise camiler, türbeler, medreseler, aşevleri, çeşmeler, kuyular, sarnıçlar, köprüler ve hatta demiryollarıdır. Bunların dışında yine geniş ekilebilir araziler, köyler ve dükkanlar vakfın içindedir. Yani vakıf, hayatı kuran ve devamlılığını sağlayan bir gerçeklik olarak bulunmaktadır. Ancak Fransız Mandası sonrasında vakıflarda müthiş bir durgunluk gözlenir. Özellikle Beyrut'ta 50 yıllık bir durgunluktan sonra vakıf kurumlarında ancak 1990'larda hareketlenme başlıyor. 1990-2009 tarihleri arasında Beyrut Sünni toplum mahkemelerinde 70 yeni vakıf kaydı bulunmaktadır. Nihayetinde 2000'lere doğru vakıf kurma eğiliminde bazı farklılıklar görülüyor. İnsanlar eskiden olduğu gibi yine cami ve benzeri İslami merkezler için bağış/vakıf ruhunu koruyorlar. Bunun yanında yeni bir vakıf tipi de gün yüzüne çıkıyor; modern amaçlara hizmet eden kâr amacı gütmeyen kuruluşlar. 2005 yılında iki Müslüman 200 dolarla "ırk, din ve inanç gözetmeksizin insan hakları" için çalışacak bir vakıf kuruyor. Moumtaz için modern bir amaçla ve çok cüzi miktarla yaratılan bu vakıf bir değişimin göstergesidir. Çünkü insan hakları gibi bir sebebin klasik İslami hayırseverlik anlayışı ile pek uyumlu olmadığını ifade ediyor. Ona göre gelinen noktada din, mülkiyet ve hayırseverlik noktasında ortaya çıkan değişimler vakıfları da değiştirmiştir. Yani vakıfları, Marshall Hodgson'ın meşhur ifadesiyle İslam toplumunun maddi temelleri (material foundation) olarak algılasak, İslam dünyasındaki ekonomik değişimlerin vakıfları da değiştirdiğini ifade etmek gerekecektir. Kitabın temel motivasyonu tüm bu değişimi ayrıntıları ile takip etmek ve anlamaktır.

Kitabın temel tezi ise vakıflarda devletin daha belirgin olması ve sekülerizasyon politikası ile beraber denetim, yönetim, mülkiyet, din, gramer/anlayış alanlarında modernizasyonun gerçekleştiğidir. Bu değişime, önceleri devletin vakıflar aleyhine sürekli olarak alanını genişletmesi sebebiyet vermiştir. Bunu müteakip gelen sekülerizasyon ile beraber hayatın içerisinde gramerin/paradigmanın değişimi yaşanmış ve vakıflardaki kavrayış da değişmiştir. Tüm bu süreç neoliberal bir gerçeklikle kendisini belirginleştirmiştir. Yani buna göre arazinin finansallaşması (financialization of land) ve gayrimenkul varlığa dönüşmesi (transformation into real estate wealth) toprağın ve vakfın sekülerizasyonu ile beraber olmuştur.

Sekülerizasyon kitapta iki yönüyle ele alınıyor. Birincisi Allah'ın belli alanlardan çıkarılması ve dinin ahirete odaklandırılması; ikincisi de çalışma alanlarının hukuk, iktisat, siyaset şeklinde ayrışması gibi dinin de bir çalışma alanı olarak ele alınmasıdır. Böylece sekülerizasyon sonrası din, hem düşüncede hem de pratikte insanın gerçeğinden ve yaşam alanında tamamen ayrılmış, soyutlanmış oluyor. Bu sekülerizasyon

yon sürecine özel mülkiyet rejimi de eşlik etmiştir. Bu yeni anlayış ile beraber vakıflar artık Allah'ın mülkü olmaktan çıkmıştır. Yani devletin/kişinin, malın/mülkün, cemaatin/mezhebin vs. farklı yorumlanması söz konusudur.

Moumtaz, buradaki derin dönüşümü açığa çıkarabilmek için Talal Asad tarafından kullanılan kavramlar grameri (grammar of concepts) yöntemi ile yoluna devam ediyor. Buradaki gramer ifadesi ikinci Wittgenstein dönemine atıfla kullanılmaktadır. Yani semantik kurallarla ilgili, anlam ile alakalı bir okumadır bu. Bu açıdan Moumtaz, vakıf konusu özelinde toplum ve gramer/anlayış değişimini beraber ele alıyor ve böylece postyapısalcı bir vakıf okuması ortaya çıkıyor.

Bugüne yaklaşıldığında görülüyor ki yüzlerce yıllık vakıf geleneği artık yeni bir devlet, hukuk, din ve mülkiyet anlayışı ile devam etmektedir. Bu da İslami gelenekte ortaya çıkmış sayısız kopuş demektir. Ancak Moumtaz'a göre kopuş, her zaman için yıkıcı bir etki bırakmayabilir; yeni imkanların da kapısını aralayabilir. Hatta yeni durumda İslamcıların, modernistlerin ve seküleristlerin ortak epistemolojik varsayımlarla ortak din, tarih ve zaman kavrayışlarını paylaştıkları söylenebilir.

Kitabın ilk kısmı Yapı (Architecture)¹ başlığını taşır ve ilk bölüm de vakfın tanımı, kuruluşu-lüzumu, süresi/devredilebilirliği vs. gibi konular ile başlar. İlk önce Hanefi fıkhında İmam-ı Âzam ve öğrencilerinin vakıf konularına dair ihtilafı görüşleri ele alınır ve diğer hususlara dair tartışmalar örneklerle beraber tazih edilir. Vakfın birçok yönünün ele alındığı bu bölümde vakfın dini bir eylem alanı olarak iktisadi bir eylem olmaktan da ayrılmadığı ve hayatı kurup devam ettiren bir eylem olduğu görülür. Bu açıdan tek seferli bir bağış olarak değil, (kiralılar gibi) süreklilik yaratan bir hayırseverlik tavrıyla yürütüldüğü de görülür. Devamla 19. yüzyıldaki 1858 Arazi Kanunnamesi gibi reformların etkisi ve yarattığı değişim ele alınır. Bu bölümde ayrıca Ömer Hilmi Efendi, Muhammed Kadri Paşa, Hüseyin Hüsnü, Elmalılı Hamdi Yazır ve Ali Haydar gibi Osmanlı coğrafyasından müelliflerin eserlerinden bahis açılır bu isimlerin gelenekçi veya modernist yorumları değerlendirilir. Son olarak da Fransız Mandası altında yaşanan hukuki ve pratik gelişmeler inceleme konusu yapılmıştır. Vakfın sekülerizasyon ile beraber bir "ahlaki kişilik" (moral person) olarak dönüşümü ve "hususî vakıf" (private waqf), "atik vakıf" (agile waqf) gibi kavramlaştırmalar da burada öne çıkmaktadır. Bu ilk bölüm, genel olarak vakıf anlayış ve pratiğinde 19. yüzyılın ikinci çeyreği ile başlayan ve vakfın mülkiyet ilişkileri bağlamında bir nesneden özneye dönüşümü ile sonuçlanan süreci inceler. Ayrıca modern dönemdeki kalkınma söylemlerinden çok önce, hayır müesseselerinin sadece buraya ve şimdiye değil bir sürekliliğe ve sürdürülebilirliğe mukabele edecek tavrıyla yürütüldüğünü de gösterir. Tabi vakıftaki bu müdavemetin, kalkınmanın ilerlemeci tavrından ayrılan iki yönü vardır. Bunlar yoksulluğun hafifletilmesi (ortadan kaldırılması değil) ve vâkıfa ebedî getiri (sadaka-i cariyeye) yönleridir. Bölümün konuyu getirdiği nihai yerde ise vakfın, devlet müdahalesi, yeni yasalar ve yeni mülkiyet ilişkileri ile beraber kâr amacı gütmeyen modern özneler haline gelişi ortaya konulur. Böylece vakıflar bir tüzel kişilik olarak kendileri varlık sahibi oldular ve varoluş amaçlarını finanse edecek iktisadi eylemler hayır eylemine dışsal faaliyetler haline geldiler.

İkinci bölümde ise Müslüman Cemaatin hukuk ve devlet ilişkisi irdelenmektedir. Bu bölümde önce Osmanlı yönetiminin 1826 Evkaf Nezareti ile başlayan merkeziyetçi müdahalesinin nasıl Beyrut vakıflarına

1 Bu başlığı Mimari olarak tercüme etmedim. Çünkü Moumtaz'ın konuyu işleyiş tarzı ile ele alındığında Architecture'dan kastının daha geniş bir yapının dönüşümü olduğu görülecektir. Meseleyi Wittgenstein'in dil-oyunları ve hayat biçimleri üzerinden yorumlayan Moumtaz için vakfın eylem içinde olduğu yapının ve uygulamaların önemi kendisi tarafından da vurgulanmıştır. Hatta belirli bir sağlamlığı ve sabiteyi vurgulamak için Architecture demeyi tercih ettiğini ifade etmesi de Türkçeye tercümede Yapı'nın tercihini yanlış kılmayacaktır. Kitabın metninde de kullandığı bu kelimeyi devlet, hukuk ve dinin oluşturduğu bir "yapı" olarak işlemiştir. Moumtaz'ın kendisine bu hususu aktardığımda, belli çekinceler koyarak yaklaşımımı doğruladı.

sirayet ettiği anlatılmaktadır. Burada 1850, 1921 ve 2003 tarihleri öne çıkarılarak esasen devlet ve vakıf arasındaki gerilimden bahis açılmaktadır. 1850 fermanı ile Beyrut vakıf yönetimlerine merkeziyetçi müdahale, 1921'de Fransızların yönetimi ellerine almalarıyla vakıf denetimini yeni kanunla kontrol altına almaları ve 2003'te yapılan devlet denetimine dair düzenlemeler incelenmiştir. Bu genel çerçeveyi müteakip Osmanlı'da kadı denetimi ve vâkıfın vakfiyedeki sınırlayıcı gücü bir problematik olarak ele alınıyor. Vakıf hukukunda kabul edilen 'şart-ı vâkıf, nass-ı şâri gibidir' hükmünün vakfın yararına olacak şekilde işletilmesini burada özellikle vurgular. Bu durumun hâkim hukuk ile çelişmemesi durumunda vakıf yönetimince vakıf yararına (waqf benefit) yürütülmesi esastır. Vakıf yönetiminde bu sebeple vâkıftan sonra öne çıkan kişiler müteveli, nazır, kayyım olmaktadır. Tüm bu yönetim-denetim işlerinin ardından kadının da vakıf üzerinde denetim ve yetki alanının olması özellikle vurgulanır. Devletin gruplandığı vakıf yönetim anlayışı yerine kendi yönetimine sahip kendine-özgü vakıflar (individual waqfs) söz konusudur. Tüm bu izahları müteakip devletin dahli ile vakfın yönetim ve denetimindeki kargaşayı Foucault'cu yönetsellik, iktidar biçimi ve nüfusun nesneleştirilmesi kavramlarının yardımıyla yorumlar. Böylece modern ekonominin öne çıkan belirleyici rolünü de gösterir. Hatta yeni dönemde mütevelliğin bürokratikleşmesi (The Bureaucratization of Mutawalliship) ile beraber eski vakıf mütevellilerinden farklı olarak yenilerinin bu mesleği birer kariyer adımı olarak görmeleri ayrıca vurgulanır. Bu bölüm vakıflara dair Müslüman cemaatin dini mülkü ve devlet denetimi arasındaki gerilimi içeren okumayla devam eder. Devlet denetiminin vakıf yararından evvel kamu yararını (public benefit) öncelemesi yeni bir durum olarak karşımıza çıkar. Zira vakfın yararı, şeriat odaklı hukukta Müslüman cemaatin dini yararı ile iltisaklı idi. Ayrıca bu bölüm, Müslüman cemaati (Muslim community) ifadesinin tüm dünya Müslümanlarının faydasını, birliğini, gücünü, savunmasını içeren bir anlayıştan (gramerden) çıkarılarak nasıl kendi özel durumlarında ve şartlarında ayrı tüzel kişilikler olarak yeniden kavramsallaştırıldığını izah eder. Bu durumun vakıf anlayışında farklılaşması da bu şekilde vuku bulmuştur. Hatta Müslüman cemaat anlayışı, mezhepsel anlayışa doğru daha belirgin ayrıştırmalara muhatap olmuştur. Tüm bunlara ilaveten getirilen denetim ve yargı yetkisi değişimleri ile sistem ayrıntılı olarak ele alınır. Nihayet 2003 yılında çıkarılan yasa ile devlet denetimindeki son gelişmeler de ayrıntılandırılır. Burada seküler devlet ve İslami vakıflara müdahale konusu problematik olarak ortaya konmuştur.

Bu bölümde, üç önemli tarihten yola çıkılarak devlet, vakıf ve din sarmalı ele alınmıştır. Osmanlı gibi İslami bir yönetim altında gelen Evkaf Nezareti denetimi ile vakıflarda tek-tip muhasebe ve yönetim usulü yerleştirildi. Böylece devletin etkisi birincil konuma yerleşti ve devlet-İslam alimlerinden ayrı olarak vakıf hukukunun doğrudan yaratıcısı oldu. Devletteki bu sivil dönüşüm ve devamla gelen seküler dönüşüm neticesinde Müslümanların, ümmetin vakıfları da Müslüman cemaatin vakfı olarak ayrışmış oldu. Çünkü artık azınlık/gayrimüslim cemaatlerin de eşit haklardan yararlanma durumu vardı. Dolayısıyla Müslüman cemaatine dair mezhepsel ayrışmanın aslında dinin seküler algılanışının bir neticesi olması dikkate şayandır. Hatta vakıfların dini birer mülk olarak tahsisi de vakıfların sekülerizasyonunun neticesidir. Zira din, buradaki anlayışa göre politikadan, ekonomiden vs. birçok alandan ayrışmış şekilde seküler anlayışla yorumlanmaktadır. Bu sekülerizasyon da devamlı surette devlet etkisi üreten ve hâkim denetim anlayışını sürdüren bir projedir.

Kitabın ikinci kısmı ise Gramerler (Grammars) başlığını taşımaktadır. Bu kısımda vakfın kurulmasındaki niyet, vakıf ve aile ilişkisi, Vakıf Yararı ve Kamu Yararı gibi kavramların karşılıklı incelemesi yapılır. Ayrıca vakıf, niyet ve aile kavramlarının gramerindeki değişim dikkate alınır. İlk bölümde vakıf uygulamaları ve hukukuna dair bahsi geçen tüm o sürecin sonunda modern devlete dönüşüm ile gelen benlik, aile ve

cemaatin yeni gramerlerinin somutlaşması ortaya konulur. Her bölümde daha özel bir alandan genele doğru ilerleyen bir anlatım söz konusudur.

İkinci kısmın ilk bölümünde mülkiyet ilişkileri ve hayırseverlikteki niyet kavramları sorgulanır. Buna göre vakıf kurma konusu ve vakıf uygulamaları, niyet ve benlikte oluşan yeni gramerin somutlaştırılmasında önemli mevziler haline gelmiştir. 19. yüzyıldaki borç rejiminin borç affına müşevvik bir tavrı varken ortaya çıkan yeni ekonomik yapıda haciz temelli borç rejiminin inşasında vakıfların tavrını özellikle açıklar. Burada vakıfları, haciz temelli rejimin karşısında konular. Hacizlerin artan yoğunluğu ile beraber vakıf kurucuların da niyeti ve hayırseverliği tartışma konusu yapılır. 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar vakıftaki niyetin erişilebilir bir gerçekliği söz konusuydu. Ancak bu durum giderek vakıfta niyet ve eylemin ayrıştığı bir noktaya gelmiştir. Böylece vakıf uygulamalarında niyetin ayrı bir tetkik ve şüphe nesnesi haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla sermaye birikimi ile temellenen ekonomik anlayışın sadece üretim araçlarının ve toplumsal ilişkilerin kontrolünün yeniden düzenlenmesi ile kalmadığı, buna mukabil İslami gelenekle kurulmuş olan insan, iç-benlik ve niyet gibi mefhumlarda da bir iz bıraktığı ortaya koyulur. Benliğe dair bu yeni kavrayış gerçek hayırsever vakıfların ayrıştırılmasında yeni yöntemlerin temeli olmuştur.

İkinci kısım altındaki ikinci bölümde evvelki bölümle ilişkili şekilde yol alınır ve mülkiyet ile hayırseverlik biçimlerinin kurduğu sosyal ilişkiler konu edilir. Buna göre gerçek niyete dair yapılan vurgudan önce, vakıfların gerçekten de aile yararına mı genel hayırseverlik amacına mı uygun şekilde yürütüldüğü sorgulanır. Daha sonra da hayırseverliği kamu yararı adına sınırlamaya çalışan Fransız reformlarının vatandaş yaratımında (the creation of citizens) nasıl rol aldığı vurgulanır. Bu yaratım süreci sonunda aile, özel alanda tutulmakta ve kamusal alana giren vatandaşlar birey olarak var olmaktadır. Kamusal alanda aile yararının değersizleştirilmesi ve nepotizmle/kayırmacılıkla itham edilmesi de modern dönemde ailenin baskın grameri olarak ortaya çıkmıştır. Yine de bu düzene hâlâ meydan okuyan uygulamalar ve tartışmalara ilişkin bazı etnografik gözlemler de not edilmiştir.

Üçüncü ve son bölüm ise kendine-özgü vakıflar (individual waqfs) ve bunların özel amaçları ile devlet rasyonalitesi arasındaki ilişki yoluyla kamu yararı (public benefit) kavramını incelemeye girişiyor. Daha terimsel ifade edersek; modern devletin ve onunla bağlantılı hukuk ve din yapısının yükselişle beraber kamu yararı (maslahat-ı âmme) kavramı gramerinin dönüşümünü analiz eder. Çağdaş İslami geleneğin söylem ve pratiklerinde her türlü reformun temeli haline gelen kamu yararı kavramı aslında modern devlet için bir gerekliliktir. Ancak İslam alimleri ve düşünürleri bu kavramı anakronistik şekilde geleneğin kavram ve pratiklerine de yansıtmışlardır. Moumtaz, üç farklı zamanı (Osmanlı idaresi, Fransız Mandası ve sonrası) içerecek şekilde kamu yararı kavramı özelinde gramerin nasıl dönüştüğünü dikkatle incelemiştir. Buna göre şeriata amaçlarına uygun şekilde her bir vakıfta kendi vücudunu bulan anlayıştan devlet tarafından tanımı yapılan, ilerleme ve büyümeye odaklı anlayışa geçiş açıklanmıştır. Buna göre ilk anlayışta vakıf yararı (waqf 's benefit) ile ilişkili kullanım söz konusudur. Halbuki kamu yararının anlaşılması çok daha farklı şekilde olmuştur. Zira yaratıcı yıkım (creative destruction) sürecinde şehir planlaması ve yolların açılması bağlamında bir kavrayış söz konusudur. Bu kavrayış kendine-özgü vakıfların korunmasına dair tavrın yerini aldı.

Vakıflar, İslam hukukunun cari olduğu dönemde Allah'ın mülkü olarak kayda alınmıştı. Ancak modern dönemde yaşanan değişim ile beraber bu vakıflar seküler mantığın içine çekildi. Böylece artık Allah'ın mülkü değil Müslüman Toplumun mülkü olarak kabul gördü. Bu da modern devletin ve modern bir hayır ve mülkiyet anlayışının getirdiği sonuçtur. Şüphesiz yaşanan bu dönüşüm ile beraber toplumda yeni

bağlılıklar ve varoluş biçimleri de ortaya çıktı. Ancak Moumtaz'ın etnografik çalışması tüm bunları not düştükten sonra bir tespiti öne çıkarıyor. Bugün bile hayır yapma konusunda devam eden ısrarlı tavır, bir kişinin eski düşünme tarzının ve aileye/devlete olan sorumluluk inancının sürdüğünü göstermektedir. Bu devamlılık modern görüntüler altında da olsa kendisini bugüne taşımıştır.

Aslında Moumtaz'ın eseri kendi ifadesiyle sadece bir kopuşun hikayesi, öncesi-sonrası farkları, eski-yeni karşıtlığı veya dini-seküler vakıflar hikayesi değil. Eserin ortaya koyduğu hikâye, yaşanan kopuşların içinde süregelen devamlılıkların ve devam edegeldiğini düşündüğümüz kısımlardaki taban tabana zıtlıkların hikayesidir. Bunlardan ilkinde vakıf uygulamasının benzerliğine rağmen içerdiği anlam farkını, ikincisine ise kavramlardaki devamlılığa rağmen muhtevadaki zıtlığı örnek verebiliriz.